

श्रीगणेशाय नमः ॥

मीमांसापरिभाषा ।

सूर्यनारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।

गुरुनधिगतार्थाश्च निरन्तरमहं भजे ॥ १ ॥

बालानां शास्त्रसिद्धार्थलेशबोधाय धीमताम् ।

मीमांसापरिभाषेयं क्रियते कृष्णयज्वना ॥ २ ॥

इह खलु महर्षिणा जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां
पूर्वमीमांसायां धर्माधर्मविवेचानुष्ठानोपयोगितया
विचारितौ । तत्र वेदबोधितेष्टसाधनताको* धर्मः ।

*धर्माधर्मयोर्लक्षणे इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वमात्रोक्तौ अन्नभक्षणविषभक्षणादौ अतिव्याप्तिः । वेदबोधितत्वमात्रोक्तौ स्वर्गनरकादावतिव्याप्तिः । धर्मलक्षणे वेदविहितत्वोपादानेऽपि “अग्नीषोमीयवपायां हुतायां दीक्षितान्नमश्नीयात्” इत्याद्यभ्यनुज्ञाविषये दीक्षितान्नाशनादौ अतिव्याप्तिः । एवमधर्मलक्षणे वेदनिषिद्धत्वरूपे स्वीक्रियमाणे “अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णाति” इति निषिद्धे षोडशिग्रहणे अतिव्याप्तिः । इष्टसाधनत्वनिवेशे तु न दोषः । “न दी-

यथा यागादिः । वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्मः ।
 यथा कलञ्जभक्षणादिः । तयोश्च वेदः, स्मृतिः, आ-
 चारश्च प्रमाणम् । तत्र वेदः स्वतन्त्रं प्रमाणम्, इतरौ
 तु वेदमूलकतया । तत्र वेदो द्विविधः—मन्त्ररूपो
 ब्राह्मणरूपश्चेति । तत्र प्रयोगकालीनार्थस्मरणहेतुतया
 मन्त्राणामुपयोग इति वक्ष्यते । प्रयोगोऽनुष्ठानं तत्-
 कालीनेत्यर्थः । विधायकं वाक्य ब्राह्मणम् । तच्छे-

क्षितान्नमश्नीयात्” इत्यनेन दीक्षितान्नाशनस्यानिष्टसाध-
 नत्वे बोधिते ‘अश्नीयात्’ इत्याद्यभ्यनुज्ञाविधिना दो-
 षाभावमात्रस्यैव बोधनेन इष्टसाधनत्वानाक्षेपात्-
 रागप्राप्तेष्टसाधनताकस्यापि दीक्षितान्नाशनविवाहानृत-
 वदनादेः वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वाभावात् । श्येनादेस्तु
 वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वात् धर्मत्वमेव । तत्फलस्य
 वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकस्याभिचार-
 स्यैव तु अधर्मत्वम् । तस्यैव “न हिंस्यात्” इत्यनेन
 अनिष्टसाधनत्वबोधनात् । अतएव तामसधर्मेषु श्ये-
 नादेरुपादानं सङ्गच्छते । एवं ‘नातिरात्रे’ इति वाक्येन
 षोडशिग्रहणस्य अनिष्टसाधनत्वं न बोध्यते किन्तु त-
 द्विनाऽपि इतराङ्गैः क्रनोः पूणत्वमेव । अतएव कष्टात्मके
 तस्मिन् पुरुषानिवृत्तिरूपपद्यते । तत्र प्रवृत्त्यर्थं च ग्रहण-
 विधिना फलाधिक्यक्षेपः । अतः फलाधिक्यकामस्य
 तत्र प्रवृत्तिरिति दिक् ।

षोऽर्थवादः । तस्य विधेयप्राशस्त्यप्रतीतिजननद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वक्ष्यते ।

तच्चानेकविधम्—कर्मोत्पत्तिवाक्यम्, गुणवाक्यम्, फलवाक्यम्, फलाय गुणवाक्यम्, स-गुणकर्मोत्पत्तिवाक्यमित्यादिभेदान् ।

तत्र येन वाक्येन—‘इदं कर्म कर्त्तव्यम्’ इति बोध्यते तत् कर्मोत्पत्तिवाक्यम् । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” इति । अत्राग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यतया विधीयते इति कर्मोत्पत्तिवाक्यमिदम् ।

विहिते कर्मणि तदङ्गतया द्रव्यदेवतादिविधायकं वाक्यं गुणवाक्यम् । यथा—“दध्ना जुहुयात्” इति । अत्र होममुद्दिश्याङ्गतया दधि विधीयते इति गुणवाक्यमिदम् । कर्म्मङ्गतया विहितत्वमेव दध्यादेर्गुणत्वम् । अत्र होमस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वम् । तस्यैव मानान्तरप्राप्तस्य पुनः कथ्यमानरूपत्वम् अनुवाद्यत्वम्, दध्यादिगुणान्वयितया प्राधान्यञ्च । दध्यादेर्मानान्तरप्राप्तत्वादत्रैव विधेयत्वम्, होमसाधनत्वाच्च होमापेक्षया गुणत्वम्, पुरुषेणानुष्ठीयमानत्वाच्चोपादेयत्वञ्च । अत्र मानान्तरप्राप्तत्वं मानान्तरज्ञा-

तत्त्वम्, अप्राप्तत्वञ्चाज्ञातत्वमिति बोध्यम् ।

उत्पन्नस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षायां फलसम्बन्ध-
बोधको विधिः फलविधिः । यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात्
स्वर्गकाम” इति ।

अत्र ‘यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेना-
ग्निहोत्रनामकं होमं भावयेत्-कुर्यात्’ इति अग्निहो-
त्रवाक्योत्पन्नस्य कर्मणः फलसम्बन्धो बोध्यतइति
फलवाक्यमिदम् ।

प्राप्तं कर्माश्रित्य फलाय गुणविधौ फलाय गु-
णवाक्यम् । यथा “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्”
इति । अत्राग्निहोत्रवाक्योत्पन्नं होममाश्रित्येन्द्रियफलाय
दधिरूपो गुणो विधीयते—‘होमाश्रितेन दध्ना इन्द्रि-
यरूपं फलं भावयेत्’ इति । होमाश्रितेन होमकारकी-
भूतेनेत्यर्थः । अयमेव गुणफलविधिः गुणकामविधिरि-
ति च उच्यते ।

द्रव्यदेवतादिगुणविशिष्टकर्मविधायकं वाक्यं स-
गुणकर्मेत्पत्तिवाक्यम् । यथा—“सोमेन यजेत” इति ।
अत्र सोमलताविशिष्टो यागो विधीयते । विशिष्टवि-
धावपि विशेषणस्य अर्थाद्विधिः ।

कचिद् कर्मेत्पत्तिवाक्यमेव फलसम्बन्धबोधक-

मपि भवति । यथा—“उद्भिदा यजेत पशुकाम” इति ।
अत्रोद्भिन्नामको यागो वाक्यान्तराविहित एव पशु-
कामस्य पशुफलाय विधीयत इत्येकमेवेदं वाक्यं फ-
लसाधनयागविधायकम् ।

प्रधानविधिरेवाङ्गविधिभिरेकवाक्यतया महावा-
क्यतामापन्नः सन् सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधाय-
कत्वात् प्रयोगविधिरित्युच्यते । यथा—“अग्निहोत्रं जुहु-
यात् स्वर्गकाम” इति । अत्र ‘अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भा-
वयेत्’ इत्यर्थः प्रतीयते । भावयेत्—उत्पादयेत् इति या-
वत् । अत्र ‘कथमनेन होमेन स्वर्गं कुर्याद्’ इति कथ-
म्भावाकाङ्क्षा जायते । यथा ‘कुठारेण द्वैधीभावं कु-
र्यात्’ इत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा ‘कथमनेन द्वैधीभावं कुर्याद्’
इति । तत्रोद्यमननिपतनादिसहायेन इति गम्यते । तद्व-
दत्रापि “अग्निं प्रणयति” “अग्निषु समिध आदधाति”
इत्याद्यङ्गविधिविहितप्रणयनसमिदाधानायतनशोधनादि-
काङ्गकलापजनितोपकारसहितेन अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं
कुर्यात् इति प्रकरणकाल्पितेन होमवाक्येन स्वर्गाय
साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते इत्येतादृशः प्रयोग-
विधिः । अङ्गजातमेवेत्थम्भाव इति, इतिकर्तव्यता
इति च उच्यते । अत्राग्निहोत्रहोमः प्रधानं प्रणयना-

दिकं सर्व्वम् अङ्गम् ।

नन्विदमनुपपन्नम् । आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्तेरिति चेन्नैवम् । विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वाक्यैस्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वोपपत्त्यर्थम् अन्तरा पुण्यपापरूपम् अपूर्वं कल्प्यते । ततश्च यागादेरपूर्वद्वारा स्वर्गसान्त्वं, न साक्षात् । तदेव फलापूर्वम् । तत्करणत्वञ्च प्राच्योदीच्याङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्य भवति, न प्रधानमात्रस्य । प्रधानमात्रादेव फलापूर्वजनने फलस्यापि तत एव सिद्धेरङ्गानामानर्थक्यापत्तेः ।

ननु सर्वाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्वजनकत्वमुक्तम् । तच्चाशुतरविनाशिनः प्रधानस्याङ्गसाहित्याभावान्न सम्भवतीति चेन्न । प्रधानकर्मणः स्वरूपेणाङ्गसाहिताभावेऽपि उत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यसम्भवात् । प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहित्यसिद्ध्यर्थं प्रधानकर्मपरमापूर्वयोर्मध्ये प्रधानमात्रजन्यम् उत्पत्तिनामकं किञ्चिदपूर्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । एवमङ्गानामपि परस्परसाहितानामेव प्रधानोपकारकत्वात्तेषां स्वरूपेण साहित्याभावात् तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं बोध्यम् ।

अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलापूर्वजननसामर्थ्योन्मुखीकरणमेव । दर्शपूर्णमासयोस्तु विशेषः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति” इत्याग्नेययागो विहितः, “ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छद्” इत्याग्नीषोमीययागो विहितः, “उपांशुयागमन्तरा यजति” इति उपांशुयागः “तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति वाक्यात् पौर्णमास्यां विहितः । एतानि पौर्णमास्यां प्रधानानि । एषामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागानां तत्तद्वाक्यावगतपौर्णमासीकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य “य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते” इति विद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेन एकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र यत्र पौर्णमासीशब्दः तत्र तत्राग्नेयादिसमुदायोपस्थितः ।

ननु “यदाग्नेय” इति वाक्ये यागवाचकपदस्याश्रवणात् कथं यागविधायकत्वमिति चेन्मैकम् । अग्निदेवता अस्य पुरोडाशस्य इत्यर्थे विहितदेवतातद्धितान्त आग्नेयशब्दः । तस्य पुरोडाशपदसामानाधिकरण्याद्द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽवगतः । स यागमन्तरा न स-

म्भवति, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यागादन्यत्र क्रियाया-
मसम्भवात्, यागाक्रियायामेव सम्बन्धो वाच्यः ।
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागरूपत्वाङ्गीकारात् ।
अतः श्रुतद्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो यजेतेति
कल्पितेन पदेन विधीयते—अग्निदैवत्यपुरोडाशद्रव्य-
कामावास्यादिकालकर्तव्ययागेन इष्टं भावयेदिति ।
एवं यत्र यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धमात्रं श्रूयते, “सौर्य-
श्चरुं निर्वपेत्” इत्यादौ, तत्र सूर्यदेवतादिसम्बन्धानु-
मितो यागो विधीयत इति न कश्चिदोषः ।

ननूपांशुयागवाक्ये यजेः श्रवणेऽपि विधिप्र-
त्ययलिङ्गादेरभावात् कथं विधायकत्वमिति चेन्मै-
वम् । यजतीत्यस्य यजेतेति विपरिणामेन विधाय-
कत्वसम्भवात् । एवं “व्रीहीन् प्रोक्षति” “समिधो
यजति” इत्यादावपि विपरिणामो बोध्यः ।

कोचित्तु यजतीत्यस्य पञ्चमलकारत्वाङ्गीकारात्
विधायकत्वसम्भव इत्याहुः ।

तथा—“ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” “ऐन्द्रं पयोऽमावा-
स्यायाम्” इतिवाक्यविहितौ सान्नाय्ययागौ, “यदाग्नेय”
इतिवाक्यविहिताग्नेयश्चामावास्यायां प्रधानानि* ।

* इमानि च प्रधानानि तैत्तिरीयेषु हिरण्यकेश्यादी-

एषां त्रयाणां “य एवं विद्वानमावास्यां यजते”
इति वाक्ये अमावास्यामिति नाम्ना द्वितीयैकवचनान्तेन
समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र दर्शशब्दोऽमावा-

नां सोमेनेष्टवतामनुष्ठेयानि बोध्यानि । सोमेनानिष्ट-
वतां तेषां तु उक्तसान्नाय्ययागयोः स्थाने ऐन्द्राग्नपुरो-
डाशयाग एवानुष्ठेयः । उपांशुयागो हिरण्यकेश्यादीनां
नास्त्येव । अत एव ‘विष्णुमुपांश्वैतरेयिणो ऽग्नीषो-
मीयं पौर्णमास्यां वैष्णवममावास्यायामेषामेके कञ्चन
नैषामप्युपांशूनाम्’ इति श्रौतसूत्रे आश्वलायनेन हि-
रण्यकेश्यादीनुद्दिश्य ‘एके’ इति प्रयुञ्जानेन तेषामु-
पांशुयागाभावः स्पष्टमेवोक्तः । तैत्तिरीयेषु बौधायना-
नान्तु पौर्णमासे ऽग्नीषोमीयपुरोडाशयागानुष्ठानं ना-
स्ति । अतएव दशमाध्याये ऽष्टमपादे ऽन्तिमा-(१८)
धिकरणे पौर्णमासे ऽग्नीषोमयागाभावे ‘उपांशुयाजम-
न्तरा यजति’ इति वाक्येन उभयोः पुरोडाशयोरन्तराले
विहित उपांशुयागः कथमनुष्ठेयः स्यादित्याशङ्क्यान्त-
रालस्याग्नेययागोपलक्षकत्वमङ्गीकृत्य तत्र तदनुष्ठा-
नमिति सिद्धान्तितम् । कात्यायनाश्वलायनादीनां तु
आग्नेयः, उपांशुयागः, अग्नीषोमीयः पुरोडाश इति त्रिकं
पौर्णमास्याम्-आग्नेयः, उपांशुयागः, ऐन्द्राग्नश्चेति त्रिकं
चामावास्यायाम् । ततश्च कात्यायनादिसम्प्रदायमेव
दृष्ट्वा उपांशुयागाभावो दर्शे कथं स्यादिति भ्रमो न का-
र्य इति दिक् ।

स्याशब्दो वा श्रुतस्तत्र यागसमुदायोपस्थितिः । त्रिकस्य त्रिकस्यामावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां समुदायरूपेण विद्वद्वाक्येऽनुवादस्य प्रयोजनन्तु “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ द्विवचनोपपत्तिः । अन्यथा षण्णामाग्नेयादियागानां बहुत्वाददर्शपूर्णमासैरिति बहुवचनं स्यात् । मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य पुनःश्रवणमनुवादः ।

तथा फलवदग्नेयादिसन्निधौ आम्नातानि प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि षण्णां यागानामङ्गभूतानि ।

एवं स्थिते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्यायमर्थः—दर्शपूर्णमासाभ्यां समुदायाभ्यां परस्परसाहिताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादिति । तत्र कथं कालद्वयवर्त्तिनोः समुदाययोः परस्परसाहित्यमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि त्रिकात्रिकादेकैकमपूर्वं जायते तद्वारा द्वयोः समुदाययोः साहित्यमुच्यते । एकैकस्य त्रिकस्यापि त्रिकापूर्वजनकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादिपूर्वोत्तराङ्गकलापविशिष्टस्य एकैकस्य त्रिकस्य समुदायापूर्वजनकत्वमुच्यते । एकैकत्रिकस्य सर्वाङ्गसाहित्यं स्वरूपेण न सम्भवतीति त्रिभिर्यागैस्त्रीण्युत्प-

न्यपूर्वाणि जायन्ते तद्द्वारा सर्वाङ्गसाहित्यम् । अङ्गानामपि प्रयाजादीनां स्वरूपेण प्रधानसाहिताभावात् तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं वाच्यम्, तथा च प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं यदस्ति तदेव प्रधानानामङ्गविशिष्टत्वरूपं साङ्गत्वम् । एवञ्च पौर्णमास्यामाग्नेयादिजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैः प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वसचिवैः समुदायापूर्वमेकं जन्यते, तथा दर्शेऽपि आग्नेयैन्द्रद्वयजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैरङ्गोत्पत्त्यपूर्वसचिवैरेकं त्रिकापूर्वं जन्यते, ताभ्यान्त्रिकापूर्वाभ्याम् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रितयजन्याभ्यां फलजनकीभूतं महापूर्वं फलापूर्वनामकं जन्यते, ततश्च फलमिति । तथा च सर्वाङ्गेऽप्यङ्गताभ्यां दर्शपूर्वम् साभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्यादिति फलापूर्वनिष्पत्तये साङ्गप्रधानकर्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति सिद्धम् ॥

पुनरपि विधिस्त्रिविधः । अपूर्वविधिः नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्र यो विधिरऽसन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति सोऽपूर्वविधिः । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे “व्रीहीन् प्रोक्षति” इति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासीयव्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति । एतद्विधिसत्त्वे तु तत्सम्बन्धिव्रीहिषु प्रोक्षणं

प्राप्नोत्येव इति अत्यन्ताप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वादयमपूर्वविधिः ॥

यश्च पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स नियमविधिः । यथा तत्रैव “व्रीहीनवहन्ति” इति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहिषूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्याय अवहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयात् इति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्तेरभावात् कार्यान्यथोपपत्तेरवहनस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् । सति त्वस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् ।

नच वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि सम्भवात् अवहनननियमो व्यर्थः प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् । अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिददृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गीकारात् । नियमेन दृष्टकार्यालाभेऽपि अदृष्टस्योत्पत्तेः । तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलाऽपूर्वं उपयुज्यते, तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्यते इति कल्पनान्नियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् । एवं सोमादिनियमेऽपि बोध्यम् ।

द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरनिवृत्तिफलको वि-

धिः परिसङ्ख्याविधिः । यथा चयनप्रकरणे “इ-
मामगृभ्णन् रशनामृतस्य(१) इत्यश्वाभिधानीमादत्ते”
इत्यश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वेन मन्त्रविधिः । एतद्विध्यभावे
हि रशनाग्रहणप्रकाशको मन्त्रो रशनाऽऽदानप्रका-
शनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् अश्वरशनाऽऽदाने इव गर्द-
भरशनाऽऽदानेऽपि नियमेन प्राप्नुयात् । ससस्मिन्
विधौ अनेन मन्त्रेण अश्वरशनामेवाददीत न तु गर्द-
भरशनाम्, सा तु तूष्णीमेव ग्राह्येति गर्दभरशनायां
मन्त्रनिवृत्तिर्भवतीति द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरानि-
वृत्तिफलकत्वादयं परिसङ्ख्याविधिः । एवं “पञ्च पञ्च-
नखा भक्ष्या” इत्यादावपि बोध्यम् ।

पूर्वं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनामुक्तम् ।
तत्राङ्गत्वबोधकप्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-
रणस्थानसमाख्याभेदेन षट् । तत्र “दध्ना जुहुया-
त्” इत्यत्राग्निहोत्रवाक्यप्राप्तं होमं जुहुयादिसनेनोद्दि-
श्य तत्प्रकरणत्वेन तृतीयाश्रुत्या(२) दाध विधीयते

(१) ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं आयुषि यज्ञारम्भे इमां रशनाम्
अगृभ्णन् गृहीतवन्त इति मन्त्रार्थः । हग्रहोर्भद्वन्दसीति
हस्य भः । पूर्वं आयुषीत्युत्तरस्थस्य पूर्वत्रानुषङ्गः ।

(२) अङ्गत्वघटककारकत्वस्य साक्षाद्बोधकं प्रमाणं
श्रुतिः इति तल्लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रुत्या दध्नोऽङ्गत्वम् ।

लिङ्गं नाम सामर्थ्यम् । तच्च द्विविधम्—अर्थगतं शब्दगतञ्चेति । आद्यं यथा—“स्रुवेणावद्याति” इत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुवस्य सामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् आज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यस्यावदानविशेषाङ्गत्वम् । स्रुवेण पुरोडाशाद्यवदानस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

शब्दगतं तु लिङ्गम् अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा—“अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि” इति मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम् । यस्य मन्त्रस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वम् ।

पदान्तरसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा—“इषे त्वेति छिनत्ति” इति । अत्र छेदनाङ्गत्वेन “इषे त्वा” इति मन्त्रो वाक्येन विधीयते । यद्वा “अग्नये जुष्टम्” इत्यत्रैव अग्नये जुष्टमिसादिपदानां निर्वपामीत्यनेनैकवाक्यतापन्नत्वान्निर्वापाङ्गत्वम् ।

प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा । यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति । अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वङ्कुर्यादित्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्त्तव्यमिति । तथा फलवदाग्नेयादिसन्निधौ “समिधो यजति” “तनूनपानं यजति” “आज्यभागौ

यजति” इत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुताः, तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा किमेतेषां प्रयोजनमिति । ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपौर्णमासयोः कथम्भावाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ।

स्थानं नाम सन्निधिः । यथा सान्नाय्यपात्रसन्निधौ “शुन्धध्वम्” इति मन्त्रस्य पाठात् सन्निधानात् सान्नाय्यपात्रगोक्षणाङ्गत्वम् ।

समाख्या संज्ञा । यथा अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशात् अध्वर्योः कर्तृत्वेनाङ्गत्वम् । तथा “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः” इत्यादिषु काम्येष्टिसमाख्यातेषु ऐन्द्राग्नादियागेषु काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्यावशात् “उभा वामिन्द्राग्नी” इत्यादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः । विनियोगो नाम अङ्गत्वेनान्वयः ।

श्रुत्यादीनामेकत्र समावेशे पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यम्, उत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम् । यथा—“कदा च न स्तरीरसि*

(१) “शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै” इति मन्त्रस्वरूपम् । *नेन्द्र सश्चसीत्यतः नकारमपकृष्य

इत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते । तत्र मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते, ऐन्द्र्या इति तृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधानात् लैङ्गिक इन्द्रोपस्थाने विनियोगो बाध्यते । श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका । लिङ्गन्तिवन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य ‘ऐन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठते’ इति श्रुतिकल्पनाद्वारा विनियोजकमिति वाच्यम् । तच्चात्र न सम्भवति ।

यत्र श्रुतिविनियोगो नास्ति “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्यादौ, तत्र मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य ‘अनेन मन्त्रेण निर्वापं कुर्यात्’ इति श्रुतिकल्पनाद्वारा लिङ्गं विनियोजकं भवत्येव । श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धकाभावात् ।

तथा “स्योनन्ते सदनं कृणोमि” “तस्मिन् सीद” इत्यत्र तस्मिन्नाति तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यार्थसापेक्षतया एकवाक्यत्वभानाद् वाक्यप्रमाणेन द्वयोरेकमन्त्रत्वं भाति, लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं भाति । आद्यस्य सदनप्रकाशनसामर्थ्यात्, “तस्मिन् सीद” इत्यस्य सादनप्रकाशकत्वात् । तत्र वाक्योपेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्यात्

“हे इन्द्र कदाचिदपि रतरीः हिंसकः नास्ति” इत्यर्थो बोध्यः ।

वाक्यं बाधित्वा लिङ्गेन “स्योनन्ते” इत्यस्य सद-
नाङ्गत्वम्, “तस्मिन् सीद्” इत्यस्य सादनाङ्गत्व-
मिति निर्णयः ।

“स्योनं त” इत्यस्य “तस्मिन् सीद्” इत्यनेनैकवाक्यत्व-
बलात् यथाकथञ्चित् सादनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प-
यित्वा ‘अनेन विशिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्याद्’ इति श्रुतिः
कल्पनीया । सदनप्रकाशनरूपप्रत्यक्षलिङ्गेन कल्पितया
“स्योनं त इत्यनेन सदनं कुर्याद्” इति श्रुत्या “स्योनन्त”
इत्यस्य शीघ्रं सद्ने विनियोगे सति तेनैव मन्त्रस्य नै-
राकाङ्क्षयात् वाक्यप्रमाणात् लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुति-
कल्पना प्रतिवध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन
वाक्यस्य बाधः ।

एव वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात् क्रमस्य,
क्रमात्ममाख्याया बाधो वेदितव्यः । तथा श्रुत्या
वाक्यादेरपि बाधः । तदेवमङ्गताबोधकप्रमाणानि
श्रुत्यादीनि निरूपितानि ।

तच्चाङ्गत्वं शेषत्वं—पारार्थ्यमिति यावत् । परो-
द्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यम्* । प्रयाजादी-

* परोद्देशेन प्रवृत्तस्य या कृतिस्तद्व्याप्यत्वम् । तच्च
न कृतिसाध्यत्वम् । देशकालपुरुषादावव्याप्तेः । अतएव-

नां दर्शपूर्णमासोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वात्
लक्षणसङ्गतिः । दर्शादेः प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तकृ-
तिविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । केवलप्रयाजानुद्दि-
श्य कस्याचिदपि पुरुषस्याप्रवृत्तेः ।

तान्यङ्गानि द्विविधानि सन्निपत्योपकारका-
णि, आरादुपकारकाणीति चेति । यान्यङ्गानि सा-
क्षात्परम्परया वा प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तद्-
द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योपकार-
काणि । यथा—व्रीह्यादिद्रव्याणि, तत्संयुक्तावहननप्रोक्ष-
णादीनि, अग्न्यादिदेवतातत्संयुक्तयाज्यानुवाक्याव-
चनादीनि च । अत्र प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतातिशयद्वारा,
अवहननादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा, व्रीह्यादीनां
पिष्टद्वारा पुरोडाशानिष्पादकत्वं, तद्वारा यागशरीर-
तदुत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वञ्च । याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्का-
रद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगित्वञ्च । यागस्य देवतोद्दे-
शेन द्रव्यसागरूपत्वात् । द्रव्यदेवते हि यागस्वरूपमिति
सिद्धान्ताच्च । एतान्येव सामवायिकानीत्युच्यन्ते ।

कृतिसमवायित्वविषयत्वादिरूपमपि न । किन्तु तादृश-
कृतौ कारकत्वेन विहितत्वम् । तेन न कुत्राप्यव्याप्त्या-
दिशङ्केति भाट्टदीपिकायां विस्तरः ।

आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणि ।
यथा—प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि । एतानि द्रव्य-
गतं देवतागतं वा संस्कारं न जनयन्ति, किन्त्वात्म-
गतम् अदृष्टं जनयन्ति इत्यारादुपकारकाणि ।

तत्र सामान्यतः कर्म द्विविधम्—अर्थकर्म,
गुणकर्म चेति । तत्रात्मगतापूर्वजनकं कर्म अर्थक-
र्म । यथा—अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजादिकम् ।

गुणकर्म संस्कारजनकम् । तच्च द्विविधम्—
उपयुक्तसंस्कारकम्, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकञ्च ।
तत्र उपयुक्तसंस्कारकं प्रतिपत्तिकर्म । उपयुक्तस्य
आकीर्णकरस्य द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रति-
पत्तिरिति लक्षणात् । यथा इडाभक्षणकृष्णविषा-
णाप्रासनचतुरवत्तहोमादिकम् ।

नन्विडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपु-
रोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात् प्रतिपत्तित्वं युक्तम्,
होमस्य तु यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वाभावात् कथं
प्रतिपत्तित्वम्, होमस्य यागसमानकालीनत्वेन हो-
मसंस्कार्यस्य चतुरवत्तादेरुपयुक्तत्वाभावादिति चेद् ।
अत्राहुः—उपयुक्तसंस्कारमात्रं प्रतिपत्तिः, न तु
प्रधानयागोपयुक्तत्वम् । तथा सति पशोर्विशसना-

नन्तरं वपाहृदयाद्युद्धरणकालकर्तव्यलोहितशकृन्नि-
 रसनस्य प्रतिपत्तित्वाभावप्रसङ्गात्—यागोपयुक्तद्रव्य-
 प्रक्षेपरूपत्वाभावात् । तथा कृष्णविषाणाप्रासनस्यापि
 प्रतिपत्तित्वं न स्यात्, यागाङ्गभूतकण्डूयनोपयुक्तत्वेऽपि
 यागोपयुक्तत्वाभावात् । अतो यत्र कचनोपयोगमात्रं
 विवक्षितम् । यत्र कचिदुपयोगस्त्वत्राप्यस्ति, वपाहृ-
 दयाद्युद्धरणेनोपयुक्तस्य पशोः सम्बन्धिनः शकृल्लो-
 हितस्य आकीर्णकरस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ।

एवं यथाकथञ्चिदुपयोगो होमस्थलेऽप्यस्ति ।

तथाहि, प्रतिपत्तिस्त्रिधा—प्रधानोत्तरकाला, प्र-
 धानसमकाला, प्रधानपूर्वकाला चेति । तत्र—आद्या-
 इडाभक्षणादिका । द्वितीया होमादिका । तथाहि—दर्श-
 पूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“सकृदुपस्तृणाति” “द्विर्हविषो-
 ऽवद्यति” “सकृदभिघारयति” “चतुरवत्तञ्जुहोति” ।
 तत्र चतुरवत्तवाक्ये होमानुवादेन चतुरवत्तद्रव्यं तत्सा-
 धनत्वेन न विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवा-
 त् । नच यदाग्नेयवाक्याद्धोमप्राप्तिः, तद्वाक्यस्य
 यागविधायकत्वात् । नच यागहोमयोरभेद इति
 वाच्यम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागश-
 ब्दार्थत्वात्, प्रक्षेपविशिष्टस्य यागस्य होमशब्दा-

र्थत्वात् । तत्राग्नेयचोदनया यागस्य प्राप्तत्वेऽपि प्रक्षेपस्य शक्त्याऽप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवात् । किन्तूप-
स्तरणाद्विरवदानाभिघारणवाक्यैः प्राप्तं चतुरस्रत्तमु-
द्दिश्य तत्संस्कारत्वेन प्रक्षेपो जुहोतीत्यनेन विधीयते ।
स च संस्कारः प्रतिपत्तिरूप एव । “अग्नये
जुष्टमभिघारयामि” इत्यादिनिर्देशैर्यागाङ्गभूताग्न्या-
दिदेवतार्थतया यथाकथञ्चिदुपयुक्तस्य पुराडाशस्य प्र-
तिपत्त्यपेक्षया तदवयवव्यवदानकर्मकप्रक्षेपस्य प्रति-
पत्तिकर्मत्वौचित्यात् ।

स च संस्कारः प्रधानसमकालः । होमो
हि “वषट्कृते जुहोति” इतिविधानात्—वषट्कारो-
त्तरक्षणे अध्वर्युकर्त्तव्यः । यागोऽपि तस्मि-
न्नेव क्षणे यागस्य स्मरणार्थेन वषट्कारेण स्मारितः
सन् यजमानेनानुष्ठेय इति तयोर्योगपद्यसम्भवात् ।
तदिदं सर्वप्रदानाधिकरणवार्त्तिके स्थितम् (पू० मी०
अ० ३। पा० ४। अधि० १४ सू० ३७)

प्रधानपूर्वकाला प्रतिपत्तिः यथा—“शकृत्संप्रविध्य-
ति” “लोहितं निरस्यति” इति शकृत्सं(प्र)वेधनलोहित-
निरमने । इदमपि पशावनालम्भान्न लोहतशकृतो-
रकर्मत्वमित्यधिकरणे(पू०मी०अ०४ पा०१ अधि०१२
सू० २७) स्थितम् ।

उपयोक्ष्यमाणसंस्कारोऽप्यनेकविधः—साक्षाद्वि-
नियुक्तसंस्कारः, साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं
तत्संस्कारः, विनियोक्ष्यमाणसंस्कारश्चेति । तत्र आद्यो
यथा—“व्रीहीनवहन्ति” इत्यादिः “व्रीहिभिर्यजेत” इ-
त्यादिवाक्यविनियुक्तव्रीहीणामवहननसंस्कारः । द्विती-
यो यथा—“वृत्समालभेत” इति । दोहाङ्गत्वेन साक्षाद् वि-
नियुक्तस्य गोद्रव्यस्य उपकारको यो वृत्सः तत्संस्कार-
कमिदमालम्बनम् । तृतीयो यथा—“तप्ते पयसि
दध्यानयति” इति । अत्र “सा वैश्वदेव्यामिक्षा” इति
वाक्येन तच्छब्देन निर्दिश्य वैश्वदेवयागाङ्गत्वेन वि-
नियोक्ष्यमाणं यत्पयस्तत्संस्कारकत्वात् विनियोक्ष्य-
माणसंस्कारकं दध्यानयनम् । पशुपुरोडाशयागस्तू-
पयुक्तोपयोक्ष्यमाणदेवतासंस्कारार्थः, त्यागांशे अ-
दृष्टार्थश्च । अत्र तत्संस्कार्यग्नीषोमदेवताया वपायागे
उपयुक्तार्थत्वात्, हृदयाद्यङ्गयागेषु उपयोक्ष्यमाणत्वाच्च ।
स्विष्टकृद्यागो द्रव्यांशे देवतांशे चोपयुक्तसंस्कारा-
र्थः, त्यागांशे अदृष्टार्थश्च । सूक्तवाकसाधनकं प्रहरण-
मपि तथैव । उत्तमप्रयाजो यक्ष्यमाणदेवतासंस्कार-
त्वात्तदंशे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः, इतरांशे अदृष्टार्थः ।
हृदयादिहविर्यागात्पूर्वं क्रियमाणो वसाहोमोऽपि

वसांशे प्रतिपत्तिरितरांशे अदृष्टार्थ इत्याद्यूह्यम् ।

केचित्तु—उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । चतुरवत्तद्रव्यस्य होमेन भस्मभूतस्य होमे उपयोक्ष्यमाणत्वाभावात् तद्भिन्नत्वं होमेऽस्तीति लक्षणसङ्गतिरित्याहुः ।

अत्रायं विशेषः—अर्थकर्मणि द्रव्यापेक्षया कर्मणः प्राधान्यम्, कर्मणि द्रव्यस्य गुणत्वम् । यथा अग्निहोत्रादौ दध्यादेर्गुणत्वम् । गुणकर्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं, द्रव्ये च कर्मणो गुणत्वम् । व्रीहीन् प्रोक्षति अवहन्तीत्यादौ द्वितीयया व्रीहीणां क्रियासाध्यत्वप्रतीतिः क्रियापेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यं प्रोक्षणादिक्रियायास्तदपेक्षया गुणत्वमिति ।

पुनरपि गुणकर्म चतुर्विधम्—उत्पत्त्याप्तिविकृ-
तिसंस्कृतिभेदात् । तत्रोत्पत्तिसंस्कारो यथा—“अग्नीना-
दधीत” इति । मन्त्रविशेषैः सम्भारेषु निधापिता अप्याह-
वनीयादय उत्पद्यन्ते इत्याहवनीयाद्युत्पत्तिहेतुभूतसं-
स्कारजनकत्वात् आधानस्य उत्पत्तिसंस्कारत्वम् । आ-
प्तिसंस्कारो यथा—“स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति । अध्यय-
नेन स्वाध्याय आप्यत इत्याप्तिसंस्कारोऽयम् । विकृ-
तिर्यथा—“व्रीहीन् अवहन्ति” इति व्रीहिगतवैतुष्यरूप-

विकृतिजनकत्वादवहननं विकृतिसंस्कारकम् । संस्कृ-
तिर्यथा “ब्रिहीन्प्रोक्षति” इति । अत्राधानमध्ययनञ्च
स्वतन्त्रं गुणकर्म न तु क्रत्वङ्गम् । प्रोक्षणादिकं सर्वं
क्रत्वङ्गं गुणकर्मोति ध्येयम् ॥

अर्थकर्म त्रिविधम्—नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् ।
तत्र—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “सायं जुहोति”
“प्रातर्जुहोति” इति जीवता पुरुषेण सायंप्रातःकालयो-
नियमेन कर्तव्यतया अवगतमग्निहोत्रादिकं नित्यम् ।
“अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्”
इति दर्शपूर्णमासातिपात्तिनिमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिकं
नैमित्तिकम् ।

नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यत्राय एव, कृते
फलं नास्तीति केचित् ।

अन्ये तु दुरितनिवृत्तिः फलमस्ति—

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

इत्यादिवाक्यैः प्रत्यत्रायनिवृत्तेः फलत्वेन श्रूय-
माणत्वात् ।

नचैवं तयोरपि काम्यत्वापत्तिः फलवत्त्वादि-
ति वाच्यम् । फलकामनापूर्व्वकानुष्ठानाभावा-
त्, तत्तद्विधिवाक्ये फलकाममुद्दिश्य तदर्थफल-

साधनत्वेन विधानाभावाच्च काम्यत्वानुपपत्तेः ।

काम्यमपि कर्म त्रिविधम्—केवलम् ऐहिकफल-
कम्, आमुष्मिकफलकम्, ऐहिकामुष्मिकफलकञ्चेति ।
तत्राद्यं यथा—कारीय्यादि । तत् तत्समयवर्त्तिशुष्यत्स-
स्यसञ्जीवनहेतुवृष्टिकामिना क्रियते, न कालान्तरभा-
विवृष्टिकामेन, जन्मान्तरीयवृष्टिकामेन वा ।

केवलामुष्मिकफलकं यथा—स्वर्गाद्यर्थदर्शपूर्णमा-
सादिकम् । स्वर्गस्य इहलोकभोग्यत्वाभावात् ।

ऐहिकामुष्मिकसाधारणफलकं यथा—“वायव्यं
श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति भूसादिफलकमित्यन्यत्र
विस्तरः ।

ननु दर्शपूर्णमासादिकर्मणां व्रीह्यादिद्रव्याणाञ्च
प्रत्यक्षत्वेन लौकिकत्वात् कथं वेदस्यालौकिकार्थ-
बोधकत्वमिति चेन्न । कर्मणां प्रत्यक्षत्वेऽपि
तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वमप्रत्यक्षमिति ‘तत्फलसाध-
नतया तत् कर्म कर्तव्यम्’ इत्येवं फलसाधनतया कर्म-
कर्तव्यताबोधकस्य वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वात् ।
एवं व्रीह्यादीनां *यागादिक्रियासाधनत्वं न प्रत्यक्षवे-

* फलसाधनापूर्वसाधनत्वाकारविशिष्टयागादिक्रि-
यासाधनत्वमित्यर्थः ।

अमिति तद्बोधकस्यापि वेदवाक्यस्यालौकिकार्थबोधक-
त्वमिति न दोषः ।

इदानीं विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः कथ्यते ।

तत्र “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र यजिधातोरुपरित-
ने तप्रत्यये धर्मद्रयमस्ति—आख्यातत्वं लिङ्त्वं
चेति । तत्र आख्यातत्वं सर्वलकारसाधारणं तदव-
च्छेदेन लिङ्प्रत्ययः पुरुषप्रवृत्तिरूपाम् आर्थभा-
वनां प्रतिपादयति । सा चार्थभावना किं, केन, क-
थमिति अंशत्रयविशिष्टा । तथाहि—यजेत इत्यत्र प्रथमं
प्रत्ययेन ‘भावयेद्’ इति प्रतीयते । सुबन्ताभिहितानां
सर्वेषां कारकाणां तिङन्तार्थक्रियान्वयनियमे सति
तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात् । तत्र च प्रकृत्यर्थापेक्षया
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रथमं प्रत्ययार्थभावनाया
उपस्थितिर्युक्ता । ततः करोति—समानार्थकभावयतेः
सकर्मकत्वात् ‘किम्भावयेत्’ इति कर्माकाङ्क्षायां भिन्न-
पदोपात्तोऽपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति । भाव्यत्वेन कर्म-
त्वेनेत्यर्थः । साध्यत्वेनेति यावत् । न तु समानपदोपा-
त्तोऽपि धात्वर्थो भाव्यत्वेनान्वेति । दुःखात्मकस्य
यामस्य ईप्सिततमत्वरूपकर्मत्वायोग्यत्वात् । स्वर्गस्य
त्वानन्दात्मकत्वेन ईप्सिततमतया कर्मत्वेनान्वययो-

ग्यत्वात् । ततश्च 'स्वर्गं भावयेद्' इति बोधो भवति । ततः 'केन' इति करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति—'यागेन स्वर्गं कुर्याद्' इति । ततः 'कथं यागेन स्वर्गं कुर्याद्' इति कथम्भावाकाङ्क्षायाम्—अग्न्यन्वाधानावहननादिजन्यदृष्टोपकारेण प्रयाजादिजनितादृष्टोपकारसहितेन यागेन स्वर्गं कुर्यादिति अग्न्यन्वाधानप्रयाजादिकमङ्गजातम् इतिकर्तृव्यतात्वेनाऽन्वेति । कथम्भावाकाङ्क्षापूरकत्वमितिकर्तृव्यतात्वम् । यथा—'ओदनकामः पचेत्' इत्यत्र लिङा भावना प्रतीयते, किं भावयेदित्याकाङ्क्षायाम् ओदनो भाव्यत्वेनान्वेति, केनेत्याकाङ्क्षायां पाकेनेति लभ्यते, कथमित्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारसहितेनेति । ततश्च तृणफूत्काराद्युपकृतेन पाकेन (तेजःसंयोगेन) ओदनम्भावयोदिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वद्वेदेऽपि बोध्यम् ।

स एव लिङ्प्रसयो लिङ्त्वावच्छेदेन शब्दभावनां प्रेरणारूपामभिधत्ते । लोकेऽपि "गामानय" इत्याचार्यवाक्यश्रवणानन्तरम् 'अयमाचार्यो माङ्गवानयने प्रेरयति' इतिप्रेरणारूपव्यापारं ज्ञात्यैव शिष्यो गवानयने प्रवर्तत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेरणाज्ञान

प्रवृत्तिकारणम् । प्रेरणाज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिश्रवणजन्यत्वावधारणात् लिङादेः प्रेरणायां शक्तिर्लोके गृह्यते इति वेदेऽपि तत्रैव शक्तिकल्पनौचिसात् । इयांस्तु विशेषः—लोके गवानयनादिप्रवृत्त्यनुकूलः प्रेरणाख्यो व्यापारः प्रयोक्तृपुरुषगताभिप्रायविशेषः, वेदे तु प्रयोक्तृपुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव स इत्यङ्गीक्रियते । अत एव शब्दनिष्ठव्यापारत्वाच्छाब्दी भावनेत्युच्यते, यागहोमादिविषयकप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्त्तना प्रेरणेति चोच्यते ।

सैषा शाब्दभावनाऽपि अंशत्रयाविशिष्टा । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरूपाऽऽर्थभावना भाव्यत्वेनान्वेति । अध्ययनावगतलिङादिकं करणत्वेनान्वेति । अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति । तत्र “साङ्गवेदाध्येतारोऽधीतव्याकरणनिगमनिरुक्तादिवशाद् व्युत्पत्तिमन्तः पुरुषा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायमतलिङादिभिः प्राशस्त्यज्ञानसचिवैर्यागाद्यर्थं स्वकर्त्तव्यत्वेन बुद्ध्वा यागादीननुतिष्ठेयुः” इति शाब्दभावनाबोधः । अनुतिष्ठेयुः, अनुष्ठानं कुर्युरित्यर्थः । अनुष्ठानं प्रवृत्तिः । तेन पुरुषप्रवृत्तेः शब्दभावनाभाव्यत्वमक्षतम् ।

इयञ्च शाब्दभावना ज्योतिष्टोमादिप्रातिस्विक-
वाक्येषु स्वरूपेण प्रतीयमानाऽपि कर्तव्यत्वेन न प्रती-
यते आर्थभावनाया एव तेषु कर्तव्यत्वावगमात्, किन्तु
“स्वाध्यायो ऽध्येतव्य” इति वाक्ये एव कर्तव्यत्वेन
प्रतीयते । न चात्रार्थभावनाया एव विधेयत्वमिति वा-
च्यम् । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इतिवाक्यस्थार्थभा-
वनाया एव सकलविधिवक्थशब्दभावनारूपत्वात् ।

तथाहि—अधिपूर्वकाद् “इङ् अध्ययने” इति धातोः
कर्मणि त्व्यप्रत्ययो विहितः । कर्म च स्वाध्यायः
प्रधानम्, तत्संस्कारक्रमध्ययनं गुणकर्म । ब्रीहिसंस्का-
रकप्रोक्षणादिवत् । अध्ययनजनितग्रहणसंस्कारविशिष्ट-
स्वाध्यायस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्वाध्यायगततत्तलि-
ङ्गादिविशिष्टवाक्यसामर्थ्यलभ्यं यद् अनुष्ठानौपयिक-
यागादिरूपार्थज्ञानं तदेव—दृष्टत्वात्, तत्कर्मनुष्ठान-
द्वारा स्वर्गादिरूपालौकिकश्रेयःसाधनत्वाच्च प्रयो-
जनम् । कर्मात्रबोधं विना कर्मनुष्ठानायोगात् । न
त्वदृष्टं प्रयोजनम् । दृष्टफले सम्भवत्यदृष्टफलकल्पनाऽ-
योगात् । तथाच स्वाध्यायविधिनैव स्वाध्याय-
गतविधिवक्थगतलिङ्गादिप्रतिपादिताः सर्वाः शा-
ब्दभावनाः अंशत्रयविशिष्टाः कर्तव्यत्वेन विधीय-

न्ते । साङ्गवेदाध्ययनेन व्युत्पन्नाः पुरुषाः अध्यय-
नगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिरर्थवादावगतप्राशस्त्य-
रूपाङ्गमचिवैः फलवद्यागादिकर्तव्यतां बुद्ध्वा या-
गादीननुतिष्ठेयुरिति । अनुतिष्ठेयुः, प्रवृत्तिं कुर्युरित्य-
र्थः । तत्र पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वेनान्वयात्, अध्यय-
नावगतलिङादेः करणत्वेनान्वयात्, प्राशस्त्यज्ञानस्ये-
तिकर्तव्यतात्वेनान्वयात् शब्दभावनाया अपि अंश-
त्रयवैशिष्ट्यम् अर्थभावनाया इवेष्टम् ।

तत्र समीहितस्वर्गादिभाव्यकत्वभानमपि वि-
धिवशादेव । प्रवर्तनापरो विधिः यागादेः पुरुषार्था-
ऽसाधनत्वे तत्र पुरुषं प्रवर्तयितुं न शक्नोतीति स्व-
भाव्यपुरुषप्रवृत्तिविषयस्य यागादेः पुरुषाभिलषित
स्वर्गादिसाधनत्वमापादयति* । अन्यथा स्वस्य प्रव-
र्तनात्वमेव न स्यात् । प्रवृत्तिहेतुव्यापारस्यैव प्रवर्त-
नात्वात् । लडादिस्थले तु प्रवर्तनात्मकविधेरभावा-
दार्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वनियमो नास्ति ।

भावनात्वं नाम भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वम् ।

*अनेन इष्टसाधनत्वस्य न विध्यर्थत्वं किन्तु प्रव-
र्तनाया एवेति ध्वनितम् । इदं च परमलघुमञ्जूषाटिप्प-
ण्यां स्पष्टीकृतमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

तत्रार्थभावनायां भवितुर्जायमानस्य स्वर्गादेः प्रयोज-
कव्यापारत्वात् लक्षणसङ्गतिः । शाब्दभावनायामपि
पुरुषपट्टतिरूपस्य भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वात्
लक्षणसङ्गतिः ।

ननु “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र या-
गेन स्वर्गं भावयोदित्यर्थवर्णने ज्योतिष्टोमपदस्य कथम-
न्वयः ?-इति चेन्न । भावनाकरणत्वेनाभिमतयाग-
नामत्वेनान्वयात्-‘ज्योतिष्टोमनामकेन यागेन’ इति ।

कथं तन्नामत्वमिति चेन्न । ज्योतिराख्यास्त्रिवृदा-
दिस्तोमा अस्मिन् सन्तीति व्युत्पत्त्या यागनामत्वा-
त् । यागस्य त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धः केनावगम्यते ?
इति चेन्न । “त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः स्तोमा”
इति वाक्यान्तरेण एतच्छब्दार्थस्य तत्सम्बन्धावगमा-
त् । एवं शास्त्रोक्तैस्तत्प्रख्यादिभिर्हेतुभिस्तत्र तत्र
नामत्व बोध्यम् ।

शास्त्रे हि-तत्प्रख्य-तद्व्यपदेश-यौगिक-वाक्य-
भेदैश्चतुर्भिर्नामत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि-“अग्नि-
होत्रं जुहोति” इत्यत्र अग्निहोत्रशब्देन अग्निदेवतारूपो
गुणो न विधीयते, “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्नाहोति सायं जुहोति” इतिवाक्यविहितेन मन्त्रेण दे-

वतायाः प्राप्तत्वात् । किन्तु अग्निप्रख्यापकम् (अग्नि-
प्रापकं) यच्छास्त्रान्तरम्—“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः”
इत्यादिकम्, तेन प्राप्तमग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य अ-
ग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अग्निहोत्रपदस्य
होमनामधेयत्वम् । न च होमस्य प्रत्ययवाच्या-
र्थभावनायां करणत्वात् तन्नामत्वे “अग्निहोत्रेण”
इति तृतीया स्यात् “ज्योतिष्ठोमेन” इतिवदिति वा-
च्यम् । द्वितीयाया एव लक्षणया करणार्थकत्वात् ।
‘नामाधिनं करणम्’ इति न्यायेन असाधितस्य करण-
त्वायोगात् अर्थात् प्राप्तहोमगतसाध्यत्वानुशदक-
त्वेन वा द्वितीयोपपत्तेः—इति तत्प्रख्यन्यायादत्र-
नामधेयत्वम् ।

तथा—“श्येनेनाभिचरन्यजेत” इत्यत्र श्येनपदं
यागनामधेयम्, न तु यागाङ्गत्वेन श्येनपक्षि-
रूपगुणविधिः । “यथा ह वै श्येनो निपत्यादत्ते
एवमेवायं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति
श्येनेन” इत्युपमानोपमेयव्यपदेशानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
‘श्येनपक्षी यथा पक्ष्यन्तरं निपत्यादत्ते एवमयमपि
श्येननामकः कर्मविशेषो भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्या-
दत्ते’ इति व्यपदेशः कर्मनामत्वपक्षे एव युज्यते ।

यागाङ्गतया श्येनपक्षिविधौ तु स्वस्य स्वनैवोपमानोप-
मेयभावः स्यात् । स चायुक्तः । तस्माच्छ्येनतुल्यता-
व्यपदेशाच्छ्येनपदं कर्मनामधेयम् । ततश्च 'अभि-
चरन् शत्रुवधकामः श्येननामकेन यागेन अभिचारं
भात्रयेद्' इति वाक्यार्थः ।

नन्वेवमप्यभिचारस्यापि वेदोक्तत्वात् आभि-
चारिके कर्मण्यास्तिकानामपि प्रवृत्तिः स्यादिति
चेन्न । वेदोक्तोऽप्यभिचारो वेदविहितो न भवति
फलत्वात् । 'फलं न विधेयं किन्तु फलमुद्दिश्य त-
त्साधनत्वेन कर्मैव विधेयम्' इति सिद्धान्तात् । अतो-
ऽभिचारस्याविहितत्वेन प्रत्यत्रायजनकत्वम् ।

एवम् "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्र पशुरूपफला-
य विधित्सितस्य यागस्य उद्भिदपदनामधेयम्, न तु य-
थाकथञ्चित् प्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतयोद्भिद्रूपगुण-
विधिः । दध्यदिवैदुद्भिन्नामकस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वा-
त् । यागे तु 'उद्भिद्यते फलमनेन' इति योग-
सम्भवाद् यागनामत्वम् ।

ननु 'उद्भिद्यते भूमिरनेन' इतियोगवशेन खनि-
त्रादावप्युद्भिदः प्रयोगसम्भवात् खनित्रादिगुणविधिः
किन्न स्यादिति चेन्न । एतादृशस्थले गुणविधिः कापि

वक्तुं न शक्यते । विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशाख्यदोष-
प्रसङ्गात् ।

तथाहि—“उद्भिदा यजेत पशुकाम” इत्यत्र माना-
न्तरेणाप्राप्तस्य यागस्यानुवादासम्भवात् पशुकर्मकभा-
वनायां करणत्वेन यागो विधेयः—‘यागेन पशून् भावये-
द्’ इति । ततश्च यागस्य विधेयत्वम्, फलं प्रति शेषतया प्र-
तीयमानत्वाद् गुणत्वम्, ‘शेषतया, अङ्गतयेत्यर्थः’ फल-
सिद्ध्यर्थं पुंमाऽनुष्ठीयमानत्वात् उपादेयत्वमिति विधे-
यत्वगुणत्वोपादेयत्वात्मकमेकं त्रिकं यागे अस्ति ।
तथा यागोद्देशेनोद्भिद्गुणविधौ विधित्सितगुणापे-
क्षया प्राधान्यम्, उद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्वञ्चेति द्वितीयं
त्रिकम् । तदेतत् त्रिकद्वयं परस्परविरुद्धम् एकस्मिन्
यागे प्रसज्येत, अतो न गुणविधिः ।

न च “सोमेन यजेत” इत्यत्र विरुद्धत्रिकं विनैव
सोमशब्दस्य सोमवति यागे लक्षणामङ्गीकृत्य, ‘सोमवता
यागेनेष्टं भावयेद्’ इति सोमविशिष्टयागविधानाद् यथा
सोमरूपगुणविधिः, तद्वद् उद्भित्पदस्यापि मत्वर्थलक्षण-
याऽत्रोद्भिद्गुणविशिष्टयागविधिः स्यादिति वाच्य-
म् । सोमादौ गत्यन्तराभावान्मत्वर्थलक्षणया विशिष्ट-
विध्यङ्गीकाराद् । उद्भिदादौ नामत्वेन गतिसम्भवा-

द्विशिष्टविध्यङ्गीकारायोगात् । तस्माद्योगवशादु-
द्भिदादीनां नामत्वम्, ।

तथा—“चित्रया यजेत पशुकाम” इत्यत्र चित्रा-
पदं प्राजापत्यनामधेयम् । “दधि मधु घृतमापो धाना-
स्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्” इत्यत्र “तत्संसृष्टं प्रा-
जापत्यम्” इति सामानाधिकरण्याद् यो दध्यादिद्रव्य-
षट्कस्य प्रजापतिदेवतासम्बन्धः श्रुतः तेनानुमितो
यागो विधीयते । विहितस्य यागस्य फलाकाङ्क्षायां
“चित्रया यजेत” इति वाक्यं फलसम्बन्धविधायकम् ।
तत्र फलार्थत्वेन पुनर्विधिरिति तस्य प्राजापत्ययागस्य
दध्यादिविचित्रद्रव्यकत्वात् चित्रापदं कर्मनामधेयम्, न
तु “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्” इति वाक्यप्राप्तं पशुयागं
‘यजेत’ इत्यनूद्य चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानम् । मा-
नान्तरप्राप्तं कर्मोद्दिश्य तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभे-
दात् । तदुक्तम्—

‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः’ । इति ।

मानान्तरप्राप्तकर्मणि त्वनेकदेवताऽष्टाकपालपु-
रोडाशामावास्यापौर्णमास्याद्यनेकगुणविशिष्टो द्रव्यदे-
वतासम्बन्धेनानुमितो यागो विधीयते इति सिद्धा-
न्तः । तदुक्तम्—

‘अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः’ । इति ।

अथ—यथा “पशुना यजेत” इत्यत्र मानान्तरप्राप्तया-
गमुद्दिश्य तदङ्गतया ‘पशुना’ इत्येकपदोपात्तानां पशुद्र-
व्यतद्गतलिङ्गसङ्ख्यानां त्रयाणां वाक्यभेदं विनैव वि-
धिरङ्गीकृतः, तद्वदत्राप्येकपदोपात्तचित्रत्वस्त्रीत्ववि-
शेषितपशुद्रव्यकारकस्य विधानान्न वाक्यभेदः । अत
एव तत्र विधेयस्य पशोरुपादेयत्वात् तद्गतमेकत्वं
यज्ञाङ्गतया विवक्षितमित्येकेनैव पशुना यष्टव्यम्,
“ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यत्र उद्देश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षित-
मिति सिद्धान्तप्रवादः । कथम् ? । “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यत्र
‘ग्रहम्’ इति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात्
प्रयोजनवत्त्वाच्च प्राधान्यं गम्यते, संमार्गस्तु ग्रहं प्रति
गुणभूतः । ‘प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय’ इति न्याया-
द्‘यावन्तो ग्रहास्तेषां सर्वेषां’ संमार्ग इति निश्चये
सति, ‘कति ग्रहाः सम्मार्जनीयाः’ इति बुभुत्साया
अभावाद्दुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । य-
द्युच्यते—‘नेदमुद्देश्यगतं किन्तु स्वयं विधेयम्’ ‘ग्रहं
समृज्याद्’ ‘यं समृज्यात्तच्चैकम्’ इति । तथा सति
विधेयभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । तथाबुभुत्साया अ-
भावात् विधिनाऽयोगाच्चोद्देश्यगता सङ्ख्या न वि-

वक्षिता (पू.मी.अ. ३ पा. १ अधि. ७) । उद्देश्यगतमपि विशेषणं किञ्चिद्विवक्षितं यस्य विशेषणस्य विवक्षां विना उद्देश्यप्रतीतिर्न पर्यवस्यति । यथा—तत्रैव ग्रहत्वं विवक्षितम् । तद्विवक्षां विना उद्देश्यस्वरूपस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तेन ग्रहजातीयसाधनकसोमयागापूर्वार्थत्वाच्चमसेषु न संमार्ग इति स्थितम् । (पू.मी.अ. ३ पा. १ अधि. ८)

“पशुना यजेत”इत्यत्र तु यागं प्रति पशुर्विधेयत्वाद् गुणभूतः, प्रतिगुणं प्रधानावृत्तिर्नास्तीति कियद्भिः पशुभिः यागः कर्त्तव्यः ? इत्याकाङ्क्षायाम् एकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितम् । बुभुत्सितत्वात् (पू. मी. अ. ४ पा. १ अधि. ५) ।

किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य एकपदोपात्तस्य विधेयत्वाद्विधेयपशुद्वारा तद्गतलिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वं विवक्षितम् । अथवा तृतीयया विभक्त्याऽभिहितयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्याऽऽत्ममावृत्तयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सम्बन्धमनादृत्य तद्वदेव साक्षात् क्रियाङ्गत्वेन विधाने सति पश्चादङ्गैकहायनीन्यायेन परस्परमन्वयः—यागाङ्गत्वेन विहितो यः पशुः स एकः पुमांश्चेति ।

यथा—“अरुणया पिङ्गाक्षया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति” इत्यत्र कारकाणां क्रियान्वयनियमात् करण-विभक्तिभिरारुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणाङ्गत्वेन अन्वये सति आरुण्या-देर्गुणस्यामूर्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनैकहायनीगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्णिक्कान्वयः—या एकहायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणोति, तद्वत् । (पू० मी० अ० ३ पा० १ अधि० ६)

तदेवमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयगतं विवक्षितमिति स्थितम् ।

एवञ्च चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविशेषितपशुकारकस्य यजेतेतिपदानूदितेऽग्नीषोमीयपशुयागे विधातुं शक्यत्वात् कथं नामत्वमिति चेन्न ।

तथा सति प्रकृतस्य प्राजापत्ययागस्य फलसम्बन्धाकाङ्क्षस्य हानम्, अप्रकृतस्य अग्नीषोमीययागस्य कल्पना च स्यात् । तद् द्वयमयुक्तम् । तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम् ॥

एवं तत्प्रख्यादिभिरन्यतमेन सर्वत्र कर्मनामत्वमूह्यम् ॥

इत्थं विधिवाक्यस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

अथार्थवादो विचार्यते ।

अर्थवादानान्तु स्वार्थपरत्वे प्रयोजनाभावादध्य-
यनविधिवशेन फलवदर्थज्ञानार्थत्वस्यावश्यकत्वाद्वि-
धेयगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विधेयैकवाक्यतया प्रा-
माण्यम् ।

स चतुर्विधः— निन्दा—प्रशंसा—परकृति—पुराक-
ल्पभेदात् ।

तत्र निन्दाऽर्थवादो यथा—“असत्रं वा एतद्
यदच्छन्दोमम्”, “अश्रुजं हि रजतं, यो बर्हिषि ददाति
पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रुदन्ति” इत्यादिः ।

प्रशंसा यथा—“शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद”,
“वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधाव-
ति स एवैनं भूर्ति गमयति” इत्येवमादिः ।

परेण महता पुरुषेणेदं कर्म कृतमिति प्रतिपाद-
कोऽर्थवादः परकृतिः, यथा—“अग्निर्वा अकामय-
त” इत्यादिः ।

परमवक्तृकार्यादिप्रतिपादकः पुराकल्पः, यथा—
“तमशपद् धिया धिया त्वा वध्यासुः” इत्यादिः ।

तत्र निन्दाऽर्थवादस्य विधेयान्यनिन्दाद्वारा विधेयप्रा-
शस्त्यपरत्वम् । “अश्रुजम्” इत्यादिरजतनिन्दा-

द्वारा विधेयभूतरजतदाननिषेधप्राशस्त्यपरत्वे विरोधा-
भावात् । इतरेषां त्रयाणां साक्षात् प्राशस्त्यपरत्वमेव ।
“वायुर्वै” इत्यर्थवादस्य वायुः क्षिप्रगामित्वादतीव प्रश-
स्ता देवता, अतस्तद्वैवृत्यं कर्म प्रशस्तमिति विधेयदेवता-
गतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वम् ।

“अग्निर्वा अकामयत” इत्यस्य अग्निदैवत्यो यागः
पूर्वकाले अग्निना कृतत्वात् प्रशस्तः, आधिक्यादिदानी-
मप्यन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्त्तव्य इति विधेयकर्मगतप्रा-
शस्त्यद्वारा विध्येकवाक्यत्वम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

कचित् कार्यान्तरमप्यस्ति, यथा—“अक्ताः श-
र्करा उपदधाति” इतिविधौ “अक्ता” इतिपदेन द्रवद्रव्य-
सामान्यं प्रतीयते । तच्च द्रव्यं किमिति सन्देहे “तेजो
वै घृतम्” इत्यर्थवादाद् घृतमिति निश्चीयते इति,
“तेजो वै घृतम्” इत्यर्थवादस्य सन्दिग्धार्थनिर्णायक-
त्वेन प्रामाण्यम् ।

इत्यर्थवादविचारः ।

अथ मन्त्राविचारः ।

मन्त्राणामपि अध्ययनविधिना कृत्स्नस्वाध्यायस्य
फलवदर्थज्ञानार्थत्वमेव, न त्वदृष्टार्थत्वम् । दृष्टे सम्भ-

वत्यदृष्टकल्पनाऽयोगात् । प्रयोगकाले कर्मज्ञानं
विना कर्मानुष्ठानायोगात् कर्मोपयिकमर्थज्ञानं मन्त्रैः
क्रियते ।

न चोपदेष्टृवचनादिनाऽप्यर्थस्मरणसम्भवादनु-
ष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रैरेवार्थं स्मृत्वाऽनुष्ठाने
सति फलं भवति नान्यथेतिनियमाङ्गीकारात् ।
नियमेनादृष्टस्याङ्गीकारात् । तदभावे तज्जन्यादृष्टलोपे
तन्मूलं फलं न सिध्यतीति कल्पनात् ।

नन्वेवं मन्त्राणां स्वप्रकाशेऽर्थे विनियोग इति
फलितम् । विनियोगो नाम शेषत्वेनान्वयः । शेषत्वं ना-
म अङ्गत्वम् । ततश्च “इमामगृभ्णन् रशनाम्” इति मन्त्रस्य
रशनाग्रहणसामर्थ्यमस्तीति रशनाग्रहणप्रकाशनसाम-
र्थ्यरूपात् लिङ्गादेव रशनाग्रहणाङ्गत्वोपपत्तेः “इमाम-
गृभ्णन् रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इति वचनं
किमर्थमिति ? चेत्—न । परिसङ्ख्याऽर्थत्वात् । चय-
नप्रकरणे ऽश्वरशनाग्रहणम्, गर्दभरशनाग्रहणञ्चेति द्वय-
मस्ति । तत्र लिङ्गादश्वरशनायां मन्त्रप्राप्तावुच्यमानायां
लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायामपि मन्त्रः प्राप्तः, अतो
अश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्यो न गर्दभरशनायामिति
मन्त्रनिवृत्तिरूपपरिसङ्ख्याऽर्थो ऽयं विधिः ।

सा च परिसङ्ख्या त्रिदोषा-स्वार्थत्यागः, परार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति । तत्र “अश्वाभिधानीमादत्ते” इति वाक्यस्य अनेन मन्त्रेणाश्वरशनाऽऽदानं कुर्यादिति स्वार्थः, स च त्यक्तः । गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिः परार्थः, स च स्वीकृतः । गर्दभरशनायामपि लिङ्गात् प्राप्तस्य मन्त्रस्यानेन बाधश्च-इति त्रिदोषा परिसङ्ख्या गत्यभावादङ्गीकृता । गत्यन्तरे सति सा न युक्ता ।

एवमष्टदोषदुष्टविकल्पो ऽप्यगतिको ऽङ्गीकृतः । यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालः संस्कृतः पुरोडाशो यागाङ्गत्वेनावगतः । तत्र अपूपविशेषस्य पुरोडाशस्य प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायाम् अनियमेन यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य प्राप्तौ “व्रीहिभिर्यजेत” इतिवाक्यात् व्रीहयो नियम्यन्ते, एवं “यवैर्यजेत” इतिवाक्याद्यवा अपि नियम्यन्ते, तयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः ।

एवम् “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति षोडशिग्रहो विहितः । तथा “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति प्रतिषेधात् ग्रहणाभावो विहितः, तयोर्ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठानुमशक्यत्वात् कचित् प्रयोगे ग्रहणानुष्ठानम्, प्रयोगान्तरे तदभावानुष्ठा-

नमिति तत्रापि विकल्पः ।

स चाष्टदोषदुष्टः । तथाहि—पूर्वं ब्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्यपरित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यस्वीकारः, ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने पूर्वं त्यक्तं यत् प्रामाण्यं तत्स्वीकारः, स्वीकृतं यदप्रामाण्यं तत्परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । एवं पूर्वं यवप्रयोगे ब्रीहिशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं यत्प्रामाण्यं तत्परित्यागः, अननुष्ठापकत्वलक्षणं यदप्रामाण्यं तत्स्वीकारः, पुनर्द्वितीयप्रयोगे ब्रीह्यनुष्ठाने ब्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति, ब्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः । इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः ॥

सच विकल्पः क्वचिदेकार्थत्वाद्, एककार्यकारित्वादित्यर्थः; यथा, ब्रीहियत्रयोरेकैकस्य पुरोडाशनिष्पादनक्षमत्वाद्विकल्पः ।

क्वचित् वचनबलात्; यथा—“बृहत्पृष्ठं भवति” इति बृहत्सामसाध्यं पृष्ठनामकं स्तोत्रं विहितम्, “रथन्तरपृष्ठम्भवति” इति रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रान्तरं विधीयते ।

स्तोत्रं च प्रयाजादिवदपूर्वार्थत्वादर्थकर्म । सा-

म तु संस्कारकर्मत्वाद् गुणकर्म । स्तोत्रसाधनभूत-
स्तोत्रियाक्षराभिव्यक्तिरूपसंस्कारद्वारा साम्नां स्तो-
त्रसाधनत्वाङ्गीकारात् । प्रगीतमन्त्रमाध्यमिन्द्रादि-
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्यं सा-
माभिव्यक्तऋगक्षरसाध्यमित्यर्थः । अप्रगीतमन्त्रसा-
ध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । गानक्रियाविशेषः
साम । स्तोत्रसाधनीभूता ऋचः स्तोत्रियाः । तद्गत-
त्रितृत्पञ्चदशत्वादिसङ्ख्याविशेषः स्तोमः इत्येतेषां भेदः ।

तथाच बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः भिन्नापूर्वार्थत्वेन
एकार्थत्वाभावेऽपि 'बृहद्वा पृष्ठं कार्यं, रथन्तरं वा
पृष्ठं कार्यम्' इति वचनबलादेव विकल्पः ।

क्वचित् व्यवस्थितविकल्पः— द्वितीयप्रयाजादिक-
र्मणि नराशंसतनूनपान्मन्त्रयोः एकार्थत्वाद् वि-
कल्पः । स च "राजन्यवसिष्ठानां नराशंसो द्वितीयः
प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्" इतिवाक्याद् व्यवस्थित इति
व्यवस्थितविकल्पः ।

तदेवं चोदनाऽपरपर्यायाणां विधिवाक्यानाम्
अंशत्रयविशिष्टभावनाविधायकत्वात् प्रामाण्यम् ।
उद्भिदादीनां नामतया, अर्थवादानां विधेयप्राशस्त्य-
परतया, मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकतया प्रामाण्यमि-

ति कृत्स्नस्य वेदस्यालौकिके धर्माधर्माख्येऽर्थे-
प्रामाण्यं स्थितम् ॥

इति वेदप्रामाण्यविचारः ।

अथ स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारः ।

मन्वादिप्रणीतानां स्मृतीनामपि वेदमूलकत्वा-
त्स्याद् अष्टकादौ धर्मे प्रामाण्यम् । “औदुम्बरी सवर्षा
वेष्टयितव्या” इति स्मृतिरप्रमाणम्, “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वो-
द्गायेद्” इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात् । सर्ववेष्टने सति
श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । “वैसर्जनहोमीयं
वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति” इत्यादि स्मृतिरप्रमाणम् । श्रुत्यर्था-
विरुद्धत्वेऽपि लोभमूलकत्वात् ।

तथा शिष्टाचारोऽपि स्मृतिद्वारा श्रुतिमूलकत्वात्
प्रमाणम् । मातुलसुतापरिणयनादिशिष्टाचारस्त्वप्रमा-
णम् । “मातुलस्य सुतामूद्वा” इत्यादि स्मृत्या निषि-
त्वेन स्मृतिविरुद्धत्वात् । तदेवं श्रुतिस्मृत्याचाराणां
धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमुक्तम् ।

सच धर्मः परस्परं भिन्नः । भेदकप्रमाणानि तु
शब्दान्तरादीनि ।

तथाहि—यागदानहोमानां यजतिददातिजुहोती-

त्यपर्यायशब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दान्तराद्भेदः । स्वस्व-
त्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् ।

“समिधो यजति” इत्यादीनां पञ्चानां वाक्यानां मध्ये
एकस्य कर्मविधायकत्वमन्येषां तस्मिन् कर्मणि गुण-
विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावात्सर्वेषां सर्वविधा-
यकत्वे स्थिते विहितस्य कर्मणः पुनर्विधानं व्यर्थ-
मिति पुनर्विधानसामर्थ्यात् पूर्ववाक्यविहितकर्मा-
पेक्षयोत्तरोत्तरवाक्यविहितस्य कर्मणो भेदः सि-
ध्यतीत्येतादृशस्थलेष्वविशेषपुनःश्रुतिरूपाद्यजतिपदा-
भ्यासात् कर्मभेदः ।

“तिस्र आहुतीर्जुहोति” इत्यत्र जुहोतिपदाभ्या-
साभावेऽपि जुहोतीत्यर्थे होमे त्रित्ससङ्ख्याऽन्वयात्प-
रस्परं भिन्नास्त्रयो होमा इति सङ्ख्यायाऽत्र कर्मभेदः ।

“अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्यो-
तिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत” इति ज्योतिष्टोमप्र-
करणे श्रुतानामपि ज्योतिराख्यानां त्रयाणां या-
गानां ज्योतिष्टोमसंज्ञाऽपेक्षया पृथक् संज्ञाकरणम्
ज्योतिष्टोमापेक्षया भेदः । भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां
परस्परं भेद इति संज्ञया कर्मभेदः ।

तथा “तप्ते पयमि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा

वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्र “सा वैश्वदेवी” इति वाक्ये
 विश्वदेवदेवताऽऽमिक्षाद्रव्यसम्बन्धानुमितो यागो वि-
 धीयते । “वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्रापि वाजिदैवत्य-
 वाजिनद्रव्यकं कर्मान्तरं विधीयते । न तु पूर्वविहिते
 वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । पूर्वया-
 गस्याऽऽमिक्षागुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनस्य निवे-
 शयोगात् । न च ब्रीहियववद्विकल्पः । वाजिना-
 मिक्षयोः समशिष्टत्वाभावात् । विषमशिष्टयोर्विकल्पा-
 योगात् । वैश्वदेवयागोत्पत्तिवाक्ये एवामिक्षागुणः
 शिष्यत इत्युत्पत्तिशिष्टः । शिष्यते विधीयते इत्यर्थः ।
 वैश्वदेववाक्यादुत्पन्ने कर्मणि वाक्यान्तरेण शिष्टो वि-
 हितो वाजिनगुण उत्पन्नशिष्टः । तयोर्मध्ये ह्युत्पत्ति-
 शिष्टः प्रबलः, कर्मोत्पत्तिवेलायामेव कर्माङ्गत्वेन प्रमि-
 तत्वात् । उत्पन्नशिष्टो वाजिनगुणोऽनन्तरं प्र-
 मितोऽपि विलम्बितत्वेन दुर्बलत्वात् तत्पूर्वकर्मणि
 निवेशमलभमानो वाजिरूपदेवतान्तरसम्बन्धात् स्व-
 वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वमानयतीति गुणाद्भेदः ।
 तत्र घनीभूतं पय आमिक्षा, शिष्टं जलं वाजिनम् ।

तथा कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“उपसद्भिश्चरित्वा
 मासमग्निहोत्रं जुहोति” इति । अत्र पूर्वं कर्म किञ्चिदपि

सन्निहितं न भवति अपूर्वकर्मसन्निधानरूपात् प्रकरणान्तरात् प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं कर्मान्तरं विधीयते । नत्वाग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धाग्निहोत्रमनूद्य गुणविधिः । प्राप्तौ कर्मणि आनन्तर्य-मासरूपानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेरिति प्रकरणान्तरादत्र कर्मभेदः । प्रसिद्धाग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहोत्रम्-नित्याग्निहोत्रमिति यावत् । तदेवं शब्दान्तरा-भ्यास-सङ्ख्या-संज्ञा-गुण-नामधेय-प्रकरणान्तरैः कर्मभेदो दर्शितः ॥

इति कर्मभेदनिरूपणम् ।

अथ प्रमेयादिविचारः ।

तत्र वेदादिप्रमेयो ऽर्थस्त्रिविधः-क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः, उभयार्थश्चेति । तत्र प्रयाजादिकं केवलं क्रत्वर्थः, फलं तत्करणं च पुरुषार्थः, यथा-ज्योतिष्टोमादिः स्वर्गश्च । दध्यादि तूभयरूपम्-“दध्ना जुहुयाद्” इति फलासंयुक्तवाक्येन क्रत्वर्थत्वात् “दध्नेन्द्रिय-कामस्य जुहुयात्” इत्यनेन फलाय विधानात् पुरुषार्थत्वात् । तदुक्तम्-“एकस्य तूभयरूपत्वे संयोगपृथ-कत्वम्” इति (पू०मी०अ०४ पा०३ अधि०३ सू०४) ।

संयोगो वाक्यं तस्य पृथक् भेदः एकस्य उभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः ।

क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः । पुरुषार्थे फलं प्रयोजकम् । प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वमित्यर्थः ।

विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स प्रयोजकः । दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादिदर्शादौ प्रयोजकः । प्रयाजादिविधिः प्रयाजान् दर्शाद्यर्थम् अनुष्ठापयतीति दर्शादिः प्रयाजानां प्रयोजकः । दध्यानयनविधिः दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयति, न वाजिनार्थम्, आमिक्षार्थं दध्यानयनानुष्ठाने सति वाजिनस्य स्वतः मिद्धत्वात्, अत आमिक्षैव दध्यानयने प्रयोजिका, न वाजिनम् । “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपाति” इति तुषोपवापाङ्गत्वेन पुरोडाशकपालं विधीयते, तथापि तुषोपवापः कपालस्य प्रयोजको न भवति, पुरोडाशार्थमुपात्तेनैव कपालेन तुषोपवापमिद्धेः । किन्तु पुरोडाश एव कपालस्य प्रयोजक इत्याद्युक्तम् ॥

इति प्रमेयादिनिरूपणविचारः ।

अथ क्रमनिरूपणम् ।

ननु विधिना साङ्गं प्रधानं कर्तव्यतया चोद्यते ।

तत्राङ्गानां प्रधानानां च कर्मणां बहुत्वात् क्रमेणानुष्ठानं वाच्यम् । तत्क्रमनियामकं प्रमाणं किम् ? इति चेत्, न । श्रुत्यादीनामेव क्रमनियामकत्वात् ।

तथाहि—“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या गृहपतिदीक्षाऽनन्तरं ब्रह्म-दीक्षेति श्रौतक्रमः ।

“समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” इत्यादौ विधिवाक्यपाठक्रमादेव समिदादियागानुष्ठानक्रमः ।

“अग्निहोत्रं जुहोति यवामूं पचाति” इत्यत्र यवा-गूपाकस्य होमार्थत्वेन पाकात् पूर्वं होमस्य कर्तु-मशक्यत्वात् पाठक्रमं त्यक्त्वाऽऽर्थक्रमः स्वीकर्तव्यः । अर्थः प्रयोजनं होमादिरूपं तदर्थं क्रमः आर्थक्रमः । तेन पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः ॥

तथा “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते” इत्यत्र सप्तदशपशुद्रव्यकप्राजापतिदेवताकाः सप्तदश यागाः कर्तव्यत्वेन बोधिनाः । तत्रोपाकरणाख्य आद्यः पदार्थः यतः कुनश्चिदारभ्य यत्र कश्चित् समापनीयः, नियोजनादिकन्तु येन क्रमेण उपाकरणं प्रवृत्तं ते-नैव क्रमेण कर्तव्यम् । कथम्—प्रकृतावग्रीषोगीयपशो-रेकत्वेन उपाकरणमादौ कृत्वा द्वितीयक्षणे एव नि-

योजनं तृतीयक्षणे एव प्रोक्षणम्, व्यवधानप्रयोजका-
भावात् । अत्र तु सप्तदशपशूनां सहानुष्ठेयत्ववच-
नात् प्रथमतो यत्र क्वचित् पशौ कृतमुपाकरणं स्वा-
श्रयकर्तव्यनियोजनाय षोडशभिः क्षणैः व्यवधानं
सहते न त्वधिकम् । तत्रोपाकरणक्रमेण नियोजनं प्रथ-
मपश्चादकृत्वा पञ्चन्तरे नियोजनं कृत्वाऽनन्तरं प्रथ-
मपशौ नियोजनकरणे षोडशक्षणाधिकक्षणव्यवधा-
नं शास्त्राननुमतमापद्येत, तन्निरासायोपाकरणं येन
क्रमेण प्रवृत्तं तेनैव नियोजनादिकं कार्यमिति प्र-
वृत्तिक्रमः ।

तथा ज्योतिष्टोमे औपवसथ्यमहरारभ्य क्रमेणानुष्ठे-
यानाम् अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां पशूनां त्रयाणां
साद्यस्क्रारुये सोमयागे “सह पशूनालभेत” इत्येक-
दाऽनुष्ठानलक्षणं साहित्यं बोधितम् । तदपि सवनीयस्य
स्थाने विहितम् । तत्र प्राकृतक्रमं परित्यज्य सवनीयस्य
स्थाने साहित्यविधानादादौ सवनीयपशोरुपाकरणं ततो-
ऽग्नीषोमीयस्य ततोऽनुबन्ध्यायाः इति स्थानात् क्रमः ।
सुत्यादिवत्सात् पूर्वमहरौपवसथ्यम्, ।

तथा दर्शे सान्नाय्यधर्माणां शाखाच्छेदादीनां
पूर्वम्, आग्नेयधर्माणां निर्वापादीनाञ्चानन्तरं प्रवृत्तावपि

मुख्ययोरग्नेयसान्नाय्ययागयोर्मध्ये आग्नेययागः
 पूर्वमनुष्ठानान्मुख्ययागक्रमेणादावाग्नेयपुरोडाशस्य प्र
 याजशेषाभिघारणम्, ततः पयसोऽभिघारणम् इति
 मुख्ययागक्रमादभिघारणक्रमः । इत्येवं श्रुति-अर्थ-
 पाठस्थान—मुख्य—प्रवृत्तिक्रमैरेव कर्मानुष्ठानम् ।
 अन्यथाऽनुष्ठाने वैगुण्यमिष्यलम् ॥

इति श्रीकृष्णयज्वकृता मीमांसापरिभाषा
 समाप्ता ॥



सब तरह कि संस्कृत पुस्तकें मिलनेका पता—

हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफ़ीस

बनारस सिटी